

Mehmet Yılmaz Akbulut,

Hekimoğlu Ali Paşa: Paşalar Çağının Şeyhülvüzerası,

İstanbul: Timaş Akademi, 2022, 607 s., ISBN: 978-605-08-4362-0.

Osmanlı tarihinde gerek otobiyografi ve günlük tutma kültürünün gelişmiş olması ve gerek önemli şahsiyetler hakkındaki kişisel tarihi veri kıtlığı nedeniyle sağlam bir tarihsel biyografi inşa etmek başarılması oldukça güç bir iştir. Bunu prosopografik bir ölçekte yapmaya çalışmak zorluğu bir kat daha arttırır. En fazla önem verilen tarihi şahsiyetler olan padişahlar hakkında dahi dört başı mamur bir prosopografik çalışmanın henüz yapılmamış olması bu zorluğun derecesini gösteren en mühim işarettir. Dr. Mehmet Yılmaz Akbulut'un 1689-1758 arasında yaşamış ve üç defa sadaret makamına gelmiş olan Hekimoğlu Ali Paşa hakkında yapmaya giriştiği iş bu zorlu yazın türüne yeni bir örnek kazandırmaktadır.

2013 yılında 18. yüzyıl başındaki Osmanlı-İran savaşları hakkında yazmaya başladığı tezden beri Hekimoğlu Ali Paşa'ya ilgi duyduğu belli olan yazarın çalışmaları 2020 yılında tamamlanan doktora tezine, 2022 yılında da mevzubahis kitaba dönüşmüştür. Diğer bir deyişle kitap, ardında hem yakın bir konu üzerinde yüksek lisans ve ondan üretilmiş bir kitap hem de aynı konu üzerinde bir doktora tezi tecrübelerini taşıyan, doktora tezinden üretilmiş bir eserdir. Bütün bu tecrübelerin ağırlığı kitap boyunca kendini hissettirmektedir.

Kitap Hekimoğlu'nun geride bıraktığı en belirgin eser olan külliyesinin tasviri ile başlayıp yoğun bir giriş kısmıyla (s. 15-47) devam ediyor. Teknik dilin baskın kaldığı bu bölüm, konunun uzmanı olmayan bir tarihçi için bile zor sayılabilecek kavramsallaştırmaların ve tarihi detay örneklerinin kullanıldığı pasajlar barındırıyor. Yazar bu bölümde Hekimoğlu biyografisini güçlü bir literatür araştırması ve eleştirel bir tarih yazımı zeminine oturtuyor. 1697-1773 arasını "muktedir paşalar çağı" olarak tanımlıyor (s. 34) ve bu süreçte öne çıkan 7 paşanın (Çorlulu Ali Paşa, Şehit Ali Paşa, Amcazade Hüseyin Paşa, Muhsinzâde Mehmed Paşa, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, Hekimoğlu Ali Paşa, Ragıp Paşa) yedi ortak özelliğini yeni bir kavramsallaştırma denemesi olarak ortaya atıyor. Bu yedi ortak özellik: Sadaret süresi (7 paşanın sadaret süresi diğerlerinden ciddi miktarda uzun); Padişah hal ve cülusunda sadrazamların oynadığı rol (karmaşık denge ilişkileri içerisindeki bu süreçlerde 7 sadrazam etkin); Kariyer başlangıcı olarak saray (Ragıp Paşa haricindeki 6 "muktedir paşa" da devşirme kökenli olmadan saraydan yetişiyor); Aile, kapı ve servetin görünürlüğü (7 paşanın hepsinin de güçlü aile kökeni olması veya güçlü

aileler kurması; beş paşanın padişah damadı olması); Kültürel hamilik (paşaların kamusal görünürlüğü'nün yüksekliği); Sadrazamdan beklenen başarıların büyüklüğü; Hariciye siyaseti (Paşalar hariciye siyasetinin ana aktörleridir. Paşaları sadarete getiren de oradan indiren de hariciyedeki başarıları ya da başarısızlıklarıdır.) Yazar ortaya attığı bu kavramsallaştırma denemesini kitap boyunca Hekimoğlu biyografisi üzerinden teste tabi tutacağını belirterek devam ediyor.

Takip eden altı ana bölümde giriş bölümündeki ağır teknik dil geri plana çekiliyor. Birinci bölümde (s. 49-148) Hekimoğlu'nun ilk sadaretine kadar hayatı, başarıları ve mücadelesi anlatılıyor. Burada Ali Paşa'nın kökenleri saltanata dayanmayan Hekimbaşı Nuh Efendi ailesinden yükselmesi ön plana çıkarılıyor. Hekimoğlu'nun aile bağlarıyla intisap ettiği saraydaki ilk bürokratik görevlerden sonra gittiği taşra görevleri, yakın durduğu ve rakip olduğu paşa kapıları, taşrada kurduğu kayda değer kapı ve bu kapıyla İran savaşlarına katılmadan bekleme konu ediniliyor. III. Ahmed'in tahttan indirilmesinde Hekimoğlu'nun bu ayak diremesi sonucu cepheden gelen kötü haberlerin etkili olduğundan bahsediliyor. Patrona isyancılarının gölgesindeki yıllarda Hekimoğlu'nun İran cephesinde rakiplerinin gücü iyice yıpranırken beklettiği kalabalık kapısıyla ortaya çıkıp büyük başarılar elde ettiği ve bu sayede sadarete geldiği detaylı bir şekilde anlatılıyor.

İkinci bölümde (s. 149-220) Hekimoğlu'nun ilk sadreti ve İstanbul'da kurduğu güçlü iktidar ele alınıyor. Burada Patrona kalıntılarının temizlenmesi, işe'nin temin edilmesi, İstanbul'daki asayiş sorunu sebepli ve kundaklama kaynaklı yangınların azalması gibi detaylı konulara giriliyor. Hekimoğlu'nun Lehistan Veraset Savaşları'na karşı tavrı ve kurduğu Avrupa siyaseti ele alınıyor. Üçüncü bölüm (s. 221-298) sadaret sonrası azil yıllarını konu ediniyor. Hekimoğlu'nun Girid'de sürgün valilik yapması, Bosna'da asi beyleri kontrol altına alıp, Bosna yerel güçlerinden topladığı birliklerle işgal altındaki Belgrad'ın geri alınmasına sebep olacak zaferinden bahsediliyor. Mısır valiliği sırasındaki idari ve siyasi başarıları anlatılıyor. Dördüncü bölüm (s. 299-370) Paşa'nın ikinci sadaret yıllarını inceliyor ve İran savaşlarına serasker sadrazam olarak gitme isteğinin onu mühürden ettiği ileri sürülüyor. Hekimoğlu'nun sadrazamlıktan ikinci defa azledildikten sonraki yılları sırasında yaşadığı siyasi güç kaybı; rakip paşaların gölgesinde taşra valiliklerinde bir uçtan diğer uca savrulması ve rakiplerinin katil çabalarına rağmen hayatta kalmayı başarabilmesi; III. Osman'ın saltanatı ile üçüncü kez mührü elde etmesi; III. Osman'ın tekensiz halleri ve Hekimoğlu'nun eski siyasi manevra kabiliyetini kaybetmesi akabinde azli; azil yılları ve vefatını beşinci

bölüm (s. 371-464) değerlendiriyor. Son bölüm ise (s. 465-534) Hekimoğlu'nun kapısını, kurduğu muhitin mensuplarını, kültürel himayesini, vakfı ve gelirlerini inceliyor.

Kitabın giriş bölümü için yukarıda ele alınan “muktedir paşalar çağı” ve bu “çağın” karakteristiğini belirleyen 7 paşanın 7 ortak özelliği kavramsallaştırmasının dışında Akbulut'un çalışması literatüre farklı açılımlar da kazandırmıştır. Has Oda'nın 18. yüzyıl Osmanlı bürokrasisinde en yüksek kademelere erişmede merkezi bir konuma gelmesi ve bu dönemde silahdarlık makamında Çorlulu Ali Paşa eliyle yaşanan dönüşümün bu değişimin kilidi olduğu bu açılımlardan biridir. Ayrıca Hekimoğlu kapısının paşaya tam tabiiyet ilişkileriyle kurulmuş yeknesak bir yapıdan ziyade, ona farklı bağlarla ve değişen derecelerde mensup dinamik bir ittifak/hizip olarak yaklaşması (s. 313-314) oldukça sık bir detaydır. Burada Hekimoğlu kapısının padişah kapısından çıkma ve kapı üreten bir kapı olarak tanımlanması da (s. 540) dikkat çekicidir. Bu açılımların ötesinde çalışmanın literatüre asıl katkısı 18. yüzyıl Osmanlı tarihinin merkezi şahsiyetlerinden biri olan Hekimoğlu Ali Paşa'nın ve etrafındaki dünyasının son derece ayrıntılı bir biçimde hikâyesinin ortaya konulmasıdır. Yazar, arşiv belgelerinin vergi odaklı mekanik dili ile oluşturulmuş belge yığınları ve çağdaş tarihçilerin kendi bakış açıları ve taraflarıyla sınırlı anlatılarını ciddi bir eleştiri, tasnif ve ayıklama sürecine tâbi tutarak Hekimoğlu'nun ve çevresinin, bazen psikolojik durumunu da tahmin eden, şahsi tarihini inşa etmeyi başaramıştır.

Bir doktora tezi olarak başarılı örnekler arasında kolayca zikredilebilecek bu eser bir kitap olarak değerlendirildiğinde bazı sorunları içermektedir. En çok göze çarpanndan başlanacak olursa kitabın en güçlü yanının aynı zamanda zafiyeti olduğunu söylemek yanlış olmaz. Kitapta biyografinin bütünlüğünü bozabilecek kadar ara bilgi dipnotları ve metne taşıyıp kendi dipnotuna sahip olan “ara metinler” bulunmaktadır. Bu “ara metinler” toplamda epey yer tutmakta ve bir tarihçi için bile okuması zor olmaktadır. Örneğin Hekimoğlu'nun ikinci sadareten azledilmesinin arka planı aktarılırken Osmanlı-İran savaşlarının karşı tarafı olan Nadir Şah'a özel bir başlık açılmış (s. 357) Hekimoğlu ile Nadir Şah arasında şahsi bir münasebet olmamasına ve hatta Şah'la arasında böyle bir münasebete dair ortada bilinen bir söylenti olmamasına rağmen Nadir Şah'ın bu dönem savaş stratejisini ve Eyyübizâde Ahmed paşayla yaşadığı çıkar örtüşmelerini uzun uzadıya anlatan bir ansiklopedi maddesine dönmüştür. Yazar beş sayfa sonunda konuya döndüğünde bir sayfa kadar anlatıda kalabilmiş, ardından da üç sayfa boyunca (s. 363-366) İran sınırına yakın yerel güçlerin yükseliş hikâyesini araştırmıştır.

“Ara metinler” içerisinde Hekimoğlu’nun üçüncü defa sadarettten azledilme sebepleri arasında zikredilen müneccim sözü dinlemek, III. Osman’ın Hekimoğlu’nun camisini kıskanması (s. 435-440) gibi tarihsel dedikodu kabilinden maddelerin ele alınması şeklinde basit tartışmalar bulunmaktadır. Ancak mevzubahis “ara metinlerin” ağırlıklı bir kısmı yazarın birincil kaynaklardan yaptığı orijinal araştırmalara ve eleştirel okumalara dayanmaktadır. Örneğin Hekimoğlu’nun ikinci sadaretine şeyhülislamın muhtemel muhalefeti (s. 313-314) bir dedektif titizliğiyle araştırılarak ortaya çıkarılmıştır. Paşanın hayat hikâyesine herhangi bir etkisi görülmeyen bu muhalefetin burada değil de döneme ait siyasi bir monografide yer alması manalı olabilirdi. Bu minvalde dönem tarihi olarak yazılabilecek ve rahatlıkla bir kitap daha tutabilecek titiz bir araştırma yekûnunun Hekimoğlu biyografisinin bütünlüğünü tehlikeye atacak şekilde kitabın aralarına sokuşturulması bu değerli araştırmaları akim bırakmıştır.

İlk bölümde Hekimoğlu’nun emri altındaki binlerce kişi ile İran sınırında bulunması yıllardır süregelen savaşa destek vermesi için merkezden gelen onlarca emre rağmen çarpışmaya girmekte ayak diretmesi ve hatta sefere lojistik destek vermesi için verilen kati emirlere dahi uymaması (s. 106-109) başarılı bir siyasi manevra olarak değerlendiriliyor. 15. ve 16. yüzyıllarda bu türden daha hafif kursurların kesin idamla sonuçlandığı bilinmekteyken 18. yüzyıl başlarında bu emre itaatsizlik durumunun bir siyasi pazarlık kozuna nasıl dönüştüğü, bu pazarlığın bu dönemde ne kadar yaygın ve sınırlarının ne olduğunun tartışılmadan bırakılması ciddi bir eksiklik olarak göze çarpmaktadır.

Kitabın ikna etmekte zorlandığı çıkarımları arasında Hekimoğlu’nu “18. yüzyılın en merkezi şahsiyeti” konumunda görmesi (s. 32) biraz fazla iddialı kaçmaktadır. Zira bu iddialı çıkışın delili olarak gösterilen 7 büyük paşanın bir şekilde Ali Paşa’nın “hayatında yer tutma” meselesinin büyük bir kısmı zamansal rastlantıdan ibarettir. Benzer şekilde Hekimoğlu’nun ilk sadaretini “cepheyi kontrollü bir şekilde çökerterek aldığı” iddiası (s. 539) vurgulu bir şekilde delillendirilmemiştir. İlk bölümün üzerinde durduğu temellerden birisi olan bu iddia ikna edicilik konusunda zayıf kalmakla beraber Hekimoğlu’nu siyasi rekabet uğruna tüm cepheyi çökertecek derecede gözü dönmüş, hırs sahibi gibi tasvir etmektedir. Keza Hekimoğlu’nun ikinci defa sadarete gelişi hakkındaki “sanat” vurgusu (s. 359) yeterince açık ele alınmadığından ikna edici durmamaktadır.

Kaynaklar konusunda kitabın enine boyuna irdeleyen eleştirel yaklaşımı oldukça kuvvetlidir. Örneğin *Metâliü’l-Âliyye fî Gurretü’l-Gâliye*’nin padişahla

beraber Ragıp Paşa'ya da sunulduğundan Hekimoğlu ve Ragıp Paşa arasındaki rekabet halinin bu eserde bulunmaması (s. 35) ince bir tespittir. Keza arşiv belgelerinin biyografi inşasındaki sınırlılığı hakkındaki tespit de (s. 43-44) bu noktada zikredilmelidir.

Kurgu konusunda Akbulut'un kendi araştırma çilesini direk okuyucuya yansıtan bir tercihte bulunduğunu söylemek mümkün. Örneğin Hekimoğlu Ali Paşa Vakfı'na gelir kaydedilen şaphane meselesinde anlatı tersten işletiliyor. Şaphanenin mülkünün mü yoksa muaccele karşılığı malikane olarak veya emanet usulüyle işletmesinin mi vakfa verildiği belirtilmeden konuya giriliyor ve üç sayfa sonra (s. 486-489) mesele açığa kavuşuyor. Yazar konuyu bu sırayla keşfetmiş olduğundan böyle bir kurgu tercih etmiş olabilir. Ancak kolay anlatım için en başta bu şaphanenin mülk olarak vakıf şartıyla Ali Paşa'ya verildiği söylenilmeliydi. Okuyucuyu kafasında soru işareti biriktirerek konunun sonuna kadar gelmek mecburiyetinde bırakmak, yoran ve okumaktan caydıran bir kurgu tercihidir.

Üslup konusunda yazarın kullandığı kaynakların üslubundan etkilenmeye son derece açık olduğu göze çarpmaktadır. Kullanılan birincil kaynaklardaki kavram olmayan kelimeler “minberini vazeylemiş” ve “sadreyn tebdili” (s. 157) gibi genel okuyucu için zorlayıcı kelime seçimleri olarak metne sirayet etmektedir. Bu konudaki başka bir sorun kitapta geçen onlarca kişi isminin standartlaştırılmadan zikredilmesidir. Aslında dönemin güç dengelerini ve ilişki ağlarını iyi bir şekilde okuyup Hekimoğlu'nu o bilgilerin içerisine güzelce yediren kitap (örneğin s. 70-72) isimlerin bollaştığı kısımlarda kim kimdir yeterince tanıtmadan konuya dahil etmeye başlıyor (s. 129-130). Özellikle ilişki ağlarının tartışıldığı pasajlarda hangi “Ali'nin” veya “Mehmed'in” kim olduğunu takip etmek bir süre sonra içinden çıkılmaz bir uğraşa dönebiliyor. Bu sorunu aşmak adına kitabın başlarında kimin hangi hizipte yer aldığını ve standartlaşmış isimleri gösteren bir tablonun eklenmesi faydalı olabilirdi. Üslup konusunda son olarak kariyeri boyunca savaş, salgın hastalık, yangın, isyan, siyasi çekişme gibi sebeplerle binlerce ölüme şahit olup sürekli ölüm gölgesinde yaşayan Hekimoğlu'nun biyografisinde ölüm daha merkezi bir yer tutup daha gerçekçi bir tarzda ele alınabilirdi.

Geneline bakıldığında kitap Hekimoğlu biyografisinin yanında; Hekimoğlu'nun sadaret dönemlerinde İstanbul yangınları, şehrin isyan, göç, su, zahire, salgın sıkıntıları, paranın değerine ilişkin reformlar, askerî disiplin çabaları, dış siyasi dengeler, merkez ve taşra arasındaki kişisel/hizipler arası güç ilişkileri, savaşan tarafların kendi içerisinde ve birbirleri arasında çoklu ve oldukça

değişken münasebetleri, askeri/bürokratik yapının farklı mekanlarda farklı tezahürleri, humbaracı ocağının yeniden teşkilatlandırılması, tophanenin genişletilmesi, yeni kalyonların inşası gibi çeşitli konuların arka planını ve farklı zamanlarla karşılaştırılmasını da içeren detaylı araştırmaları kapsıyor. Ne kadar iyi ele alınmış olursa olsun bu çeşitlilikteki yan konuların tek bir kitaba bu kadar ince elenip sık dokunur şekilde kullanılması okuyucuyu zorluyor. Kitabın geniş yelpazeden gelen malzemeleri tek tek değerlendirildiğinde güzelce seçilip, güzelce hazırlanmış ve iyi pişmiş. Ancak sonuca baktığımızda rahatlıkla üç çeşit ana yemek yapmaya yetecek malzemeyle tek yemek hazırlama işine girilmiş gibi görünüyor. Küçük kaşıklarla ve az porsiyonlarla yenilebilir lakin ağız dolusu doyasıya yenilerek bitirilebilecek bir yemek değil.

Bünyamin Punar

Sakarya Üniversitesi